

na tom, zda malíř myslel na zničení lidstva biblickou potopou, nebo na společenskou destrukci otce, neboť víme, že nevědomé motivace mohou být silnější než ty vědomé.

Od Francouzské revoluce k revoluci průmyslové

Průmyslová revoluce přinesla nejtemnější hodinu otcovství.

Základem evropských společností, v podstatě zemědělských, byla aristokratická horní vrstva a nepočtená střední třída. I přes státní a školské limity byl otec ve všech sociálních vrstvách nadále považován za vzor. Aby mohl sloužit jako vzor, musel zůstat dětem na očích, tedy vykonávat práci, která jej neodváděla z domova.

V mnoha evropských zemích více než devadesát procent obyvatelstva představovali rolníci. Ostatní byli, kromě aristokracie, řemeslníky a drobnými obchodníky a z malé části i provozovateli svobodných povolání. Téměř vždy tedy otec pracoval v dosahu dětí. Volna na zábavu příliš nezbývalo a vztahy mezi vrstevníky byly kvalitativně i kvantitativně omezené. Na venkově bylo v sezoně mnoho práce, ale v zimě minimálně. Děti tedy trávily hodně času doma a naslouchaly vyprávění rodičů a prarodičů, kteří uchovávali paměť rodiny a světa, neboť knihy byly vzácné a jen nemnozí uměli číst a psát. Tento tichý, pilný způsob života udržoval otcovskou autoritu více než zákonné regulace. Normální člověk, a zvláště mladý člověk, hledá symboly. Ne abstraktní ideje, ale lidi, kteří tyto symboly ztělesňují. Anž bychom k tomu byli vedeni, vybíráme si vzor a horlivě se jej snažíme následovat. Počínáme si tak už coby batolata, když napodobujeme rodiče nebo staršího bratra.

Inspirace staršími členy rodiny pokračovala od dětství až k dospělosti. Tak tomu bylo v moderních společnostech až do doby před téměř dvěma sty lety, a ve většině ostatních společností až donedávna. Tento proces sloužil výchově a současně i tvorbě identity, což tehdejší ani dnešní škola nedokáže. Srovnejme například už jen to, jak snadno se dítě v rodině naučí mateřštinu a jak obtížně se ve škole učí cizí řeči.

Proces nalézání identity se u chlapců neobešel bez problémů, ale všechny tradiční společnosti disponovaly účinnými opatřeními pro překonání překážek. Po dlouhé době mateřské péče synové postupně přešli do sféry otce: začali sledovat jeho činnost a napodobovat ji nohama, rukama a jistým způsobem i myšlením. Tak se postupně ztotožnili s mužským pohlavím, dospívali a vyučili se v profesi, zpravidla té otcově. Síla, talent a pracovní zdatnost, nebo také nedostatek těchto kvalit, přicházely od otce. V tom spočívala funkce zřídka kdy znevažované otcovské postavy. Dospívající syn se vlastně nesetkal s žádným alternativním vzorem, a to ani v podobě obrazů nebo příběhů, které dnes máme díky médiím k dispozici v nepřeberné míře.

Zemědělská forma hospodářství podmiňovala více či méně skrovný způsob života, záleželo na tom, zda člověk vlastnil kousek půdy. Ale většinou byly rodiny soběstačné a měly dostatek obživy. Syn rolníka se stal opět rolníkem, protože tuto práci již důvěrně znal. Přinášela mu sice nevelkou ekonomickou jistotu, ale značnou jistotu psychologickou. Kromě toho vlastně neměl žádnou jinou možnost, neuměl si ani představit, co jiného by mohl dělat.

Než člověk učiní důležité životní kroky – uzavře sňatek, nastoupí kněžskou dráhu nebo začne budovat novou profesní identitu – musí se psychologicky posílit duchovním

cvičením. Musí si vytvořit nový sebeobraz v novém životním úseku. V tom nám pomáhá představitost.

Syn vytvářel svůj sebeobraz rolníka pozorováním otce a děda a patriarchálního života kolem sebe. Život tvořil jeden patricentrický příběh.

Průmyslová revoluce tento řád zrušila a zničila sociální vztahy. Postupem času se sice pomocí vznikajícího bohatství daly vyrovnat mnohé sociální nespravedlnosti a blahobyť dosáhl dosud nepředstavitelné úrovně, ale zároveň došlo k destabilizaci rodinných vazeb. Převrat začal úplně dole, v nejchudších sociálních vrstvách. Otec se octl v neznámu, neměl žádnou představu o nových povoláních, neměl si tedy představit ani sebe jako dělníka.

Chudnutí venkova, růst počtu obyvatel a nové pracovní možnosti vedly stále širší masy k práci v továrnách. Z historicko-ekonomických příčin tento proces pokračoval a zasáhl i další země a sociální třídy. Návrat na venkov nebyl možný, urbanizace postupovala a životní podmínky se v omezeném městském prostoru zhoršovaly. Toto téma zaplňuje celé regály knihoven.²¹⁵

Továrny, především anglické textilky, zpočátku přednostně zaměstnávaly ženy a děti, protože byly nejlevnější pracovní silou. Pracovaly za naprosto zničujících podmínek.²¹⁶

Nové poměry podřývaly soudržnost rodiny, kterou otec považoval za trvalou, neboť toto přesvědčení tvořilo součást jeho vlastní identity. Žena a děti se vytrhly jeho autoritě a podržovaly se vnější neosobní hierarchii, která od otce převzala pouze jeho přísnost. Poprvé se nyní mohlo stát, že příjmy ženy a dětí přesáhly příjmy otce. Jeho suverenita a důstojnost tím velmi utrpěla.

S pokračující industrializací, rozšířením práce v továrnách a prvními zákony na ochranu manuálně pracujících opět vzrostl význam dospělých mužských dělníků. Ti až téměř dodnes představovali většinu zaměstnaného obyvatelstva. Zvláště ve Spojených státech, které Evropu v rozvoji průmyslu předstihly, byl v 19. a zčásti ještě ve 20. století podíl zaměstnaných žen nízký (9,7 procenta v roce 1870). Výdělečná činnost se opět stala převážně mužskou doménou. Ale „lov“ na výdělek vedl otce stále dál, pryč od rodiny.²¹⁷

Objevil se fenomén „neviditelného otce“.²¹⁸

Toho dne, kdy rolník odložil motyku a šel do továrny, zmizel zčistajasna z dohledu svých dětí. Podobně se stalo v rodině řemeslníka, kováře nebo truhláře. Jejich manuální výrobky byly vytlačeny z trhu a nahrazeny levnějšími, strojově vyráběnými. Tito otcové nyní pracovali v továrních halách, kde se obrábělo železo a dřevo. Obsluhovali stroje, které sloužily neviditelnému majiteli. V průběhu této jednotvárné činnosti zapomněli na svou řemeslnou zdatnost, ztráceli jakoukoli iniciativu, protože nyní se nesetkávali s ničím nepředvídatelným a nenesli žádnou odpovědnost. Zůstalo jim jen neustálé opakování stejného úkonu. Většinou ztratili hrdost. Nepotřebovali už odborné znalosti, protože to, co vyráběli, jim nepatřilo a hotový výrobek často ani neviděli. V každém případě ale ztráceli otcovskou autoritu a pevné místo v srdcích a v představách svých dětí, neboť jejich pracovní den se odehrával jinde, ba dokonce i jejich citění se přestěhovalo do sféry, která se životem jejich dětí neměla nic společného. Sice stejně jako dříve vydělávali na živobytí rodiny, ale nedokázali již sloužit za vzor svým dětem ani je neuměli provázet na cestě k dospělosti. Tyto cenné funkce ovšem nemůže

převzít žádná instituce, tak jako učitel nemůže nahradit rodinu při osvojování mateřského jazyka.

Zajisté, tato archaická otcovská role se někdy idealizuje. Z velké části byli otcové nevzdělaní a násilníci a příliš se nestarali o výchovu a životní pouť svých dětí. Nový vývoj kolektivní psychologie však přesto přinesl nenávratnou ztrátu. Svět mýtů a obrazů přispívá stabilitě společnosti a rodiny neméně než individuální zkušenosti. Postava otce byla symbolem, a znamenala tedy více než sumu jednotlivých otců. Obraz otce-pedagoga se rozpadal, a dokonce se začal mísit s démonickými symboly.

Dítě průmyslového věku již nevidí a neví, co jeho otec dělá. Nemá představu otce jako dospělého a jako hlavy rodiny, který ji živí svou prací, tak jako Aeneas nesl své blízké na rukou. Také vnější svět najednou ztratil své přirozené a ikonografické vlastnosti. Nikdo nedá chlapci barvy, jimiž by mohl ve své fantazii malovat obraz dospělého muže, obraz jeho námahy a jeho síly, tedy kvalit připisovaných vždy hrdinům.

S postupující industrializací pohltila otce ve dne továrna a v noci mužská noclehárna poblíž pracoviště. Pro děti se stal cizincem. Časem se rodina opět semkla, ale jen za cenu značných materiálních a psychických obětí. Neznamenalo to ovšem ani tak konec odloučení, jako spíše konec jedné iluze. Rodina dosáhla prostorové jednoty, nikoli však jednoty psychologické.²¹⁹ Bezčasá psychologie rolnické rodiny se ve městě navždy přetrhla.

Nestálost a nebezpečí městského života a marné hledání bezpečného, přirozeného rytmu vzbuzují úzkost dětí i rodičů. V kolektivní představě, bez ohledu na skutečnost, se relativní stabilita otce asociovala s rolnickým životem, protože obojí zašlo společně a působilo podobnou nostalgií.

V rané fázi industrializace nežila ovšem rodina hůře než na venkově, ale nyní mohla na základě srovnání s jinými měřit hloubku své chudoby. Syn buď brouzdá špinavými ulicemi, nebo také pracuje v továrně. Každopádně poprvé přichází do styku s jinými zuboženými chlapci, které ne- napodobuje, ale soupeří s nimi. Ve městě začíná pozorovat jiné dospělé. Potkává všemožné typy mužů a poznává, že jeho vlastní otec je vším jiným než vzorem. Někteří muži jsou silnější, jiní inteligentnější, další mnohem bohatší než jeho otec, který zvláště žije-li v těchto nových poměrech teprve krátkou dobu, dává spíše negativní příklad. V tomto smyslu je otec, jak bychom dnes řekli, chronicky depresivní. Ztratil zájem o svou práci a z velké části i o skutečný vztah ke svým blízkým. Na venkově a v dílně v určitých obdobích neměl tolik práce a nacházel čas pro rodinu. Nyní, ve městě, pracuje stále více a déle, často navíc tráví ještě celé hodiny na cestě mezi bydlištěm a pracovištěm. I kdyby mohl, netouží se vracet do nezdravého obydlí, kde se tísní věčně naříkající rodina, které ani nemá o čem povyprávět: o tom, jak zoral pole, ani o tom, jak otesal kus dřeva. Domů nosí už jen mzdu. A protože nemá nic víc, co by skutečně mohl se svými blízkými sdílet, zdá se mu to, co domů přináší, cizí a studené jako soupis čísel. Není v tom nic teplého na způsob polévky, která se společně jídala na poli, nic, z čeho by se kouřilo jako z vepře poraženého na dvoře, nic radostného jako hrozny na vinici. Městský otec si nyní poprvé začíná schovávat peníze, které pak propíjí. Znovu objevil víno, ne však hrozny. A útěcha, kterou víno skýtá, trvá jen po dobu strávenou v hospodě. Doma je atmosféra ještě cizejší, slova skoupá a nepřátelská. Následujícího dne přijde otec domů ještě později a schová si další peníze, aby je utratil ve společnosti nějaké bývalé

venkovanky, která se teď věnuje ještě více pokořujícímu zaměstnání než on.

Sirotci mají na místě obrazu otce mentální vakuum. U syna výše popsaného muže tomu tak není,²²⁰ vždyť přece otec má a nemůže jej ignorovat. Poprvé v dějinách se dítě stydí za svého otce. Stydí se za to, že má otce a že je jeho synem. Tím vzniká problém adolescentů, kteří nechtějí dospět, i problém moderní společnosti dospělých, kteří se snaží nebýt dospělými.

V představách západní společnosti se objevila zcela nová postava: nedůstojný otec. Začal figurovat v příbězích, ve výtvarném umění a nakonec i v zákonodárství 19. století. Rozpad rodinné struktury, částečně reálný a zčásti vyfantazírovaný staromilci, kteří se cítili ohroženi čímsi neznámým ve společnosti a v psyché, vedl k tomu, že stát převzal otcovskou autoritu také ve všedním životě. Tento proces pokračoval cirkulárně a svrhl otcovský řád. Škola vytvořila v učiteli konkurenta otce, i když zpočátku rodině nabízela jen výuku dětí. Pak se ale zavedla povinná školní docházka a děti byly ve jménu dětských práv i jménem státu otcí odňaty.²²¹

Chudý městský otec, vytržený ze svého venkovského života a pracovních tradic, zbavený své identity, ztratil úctu svého okolí i sebeúctu. Znovu ožije, teprve když se v horizontálním vztahu k mnoha jiným lidem stane součástí masy. Okamžiky kolektivního pocitu moci mu pomáhají kompenzovat jeho permanentní bezmoc. Tento pocit přispívá ke vzniku odborových organizací, které vyhlásí boj chudobě. Otcovskou bídu ale nenapraví; muž zůstane ubohým otcem a možná si toho ani nevšimne, protože už neví, co otcovství znamená. Žena a děti mu nerozumějí

nebo jím pohrdají, jeho zaměstnavatel mu krade čas dlouhou pracovní dobou a továrna mu bere myšlenky na práci. Revolucionáři stojí o člena hnutí, ne o otce; Marx totiž otcovskou roli považoval za překonanou. Oni již bojují za státní struktury, které nahradí nedostatečného otce a zbaví jej iluze, že by někdy mohl napodobovat buržoazní rodinu.

Problém ale nebyl jen materiální a neomezoval se na chudé vrstvy. Týkal se všech, v praktickém i duchovním smyslu. Faktická nepřítomnost otce postihovala společenské vrstvy odzdoła nahoru, zatímco kulturní ztráta otcovství postupovala od horních vrstev k proletariátu.

Obraz nedůstojného otce pronikal zdola do dalších sociálních vrstev v podobě obecné nedůvěry k otcům i poškozené sebedůvěry otců samotných. Městská střední vrstva netrpěla chudobou jako dělníci, kteří se ztrátou svého kousku půdy a svého povolání přišli také o prestiž a identitu hlavy rodiny. Mohli bychom se tedy domnívat, že příslušníci střední třídy měli zájem na udržení otcovských profesí. V 18. století v Paříži předávaly svou živnost synům tři čtvrtiny obchodníků – v 19. století už jen jedna třetina.²²² Otcovskému vlivu unikali i synové z lépe situovaných rodin. Příčinou tedy nebyla jen hospodářská krize, ale dobová změna obecně. Nešlo jen o útěk ze slepé uličky chudoby, ale o osvobození od symbolu, který byl kdysi požehnáním, nyní však prokletím.

Otcové z horních tříd se již nemohli spoléhat jen na renty a výnosy z investic. Pro udržení svých pozic museli vyvíjet stále složitější aktivitu a podnikat stále delší cesty, čímž se odcizovali dětem. Ke ztrátě vztahů došlo sice později, ale stejně radikálně jako u proletariátu. Sociálně výše postavené rodiny navenek budily dojem větší stability, i zde však

ideje odporu k tradiční autoritě podrobily kritice kolektivní obraz otce. Nová kultura horizontálních hodnot se usadila nejprve ve vzdělaných vrstvách. Sekularizace společnosti nezadržitelně postupovala: ve filozofii Nietzschovou konstatací smrti Boha, na symbolické rovině zavražděním krále a vytvořením velké metafory zmizení otce.

Zatímco se všechny tyto problémy proplétaly a sociální skupiny se nejprve diferencovaly a pak za vzájemného ovlivňování znovu srůstaly, přišlo něco nového, co ztrátu otce vyjádřilo jednodušeji, zřetelněji a demokratičtěji: dvě světové války, které proběhly s odstupem jen jedné generace. Titíž muži se mohli zakoušet nejprve jako synové opuštění svými otci a pak jako otcové odloučení od svých synů.

Vystřízlivění válkou

*... Ac nunc horrentia Martis arma cano...
(a nyní zvěstuji o strašlivých zbrojních
činech Martových)*

AENEIS I, D-1

*... mladé životy, zničené v ohromné říši,
kde vládne jen smrt...*

(Z dopisu D. G. jeho rodině ze srpna 1917.
D. G. byl vojenským tribunálem 24. sboru italské
armády odsouzen za psaní hanlivých dopisů.)

Jako Odyseův syn, i můj otec se narodil, když jeho otec odcházel do války. Itálie vstoupila do první světové války o něco později než ostatní státy, ale demobilizace ve zmatcích poválečného období trvala dlouho. Miliony dětí žily